

Оксана Пухонська

ВТЕЧА В НЕСВОБОДУ АБО НАРОДЖЕННЯ МАСОВОЇ ЛЮДИНИ (ЗА РОМАНОМ СВІТЛАНИ ТАЛАН «РОЗКОЛОТЕ НЕБО»)

Роман Світлани Талан «Розколоте небо», розглянутий крізь призму посттоталітарної теорії, є прикладом маркування тих аспектів травматичної пам'яті, які виразно засвідчують втрату українцями ідентичності та національної суб'єктності. Пропоноване дослідження розкриває художні особливості інтерпретації трагічних сторінок національної історії, пов'язаних із утвердженням комуністичного режиму на території України. У світлі фроммівської ідеї «втечі від свободи» та типової для тоталітаризму масовізації свідомості авторка статті розкриває особливості сучасної літературної візії трагедії колективізації та Голодомору.

Ключові слова: література, тоталітаризм, масова свідомість, ідентичність, свобода.

Появу тоталітаризму в повоєнній Європі дослідники зводять до щонайменше кількох причин. Найбільш оптимальною видається та, що апелює до незворотного процесу розпаду імперських моделей старого світу. Так, не можливо оминати увагою факт, що європейські суспільства, фактично перебуваючи у стані стагнації, спровокованої подіями Першої світової війни та розпадом звичного трибу життя, не були здатними до раціонального сприйняття ситуації, що визрівала в окремих середовищах, із яких згодом розгорілося багаття тоталітаризму. Більше того, політична свідомість значної частини європейського населення, котре врешті вивільнилося із колоніальної залежності, була не настільки зрілою, аби зрозуміти небезпеку пропонованого нового устрою світу. Це була радше свідомість дезорієнтованих мас, що, з одного боку, відчували інстинктивну потребу йти за вождем, з іншого, — прагнули помсти за багатолітнє обмеження свободи, не розуміючи перспективи чергового упокорення. Старі ідеали вичерпали себе, нові ж, гуманістичні і демократичні, ще не мали міцного ґрунту для утвердження. А тому вчасно запропоновані і близькі масам ідеї декласовізації, соціальної рівності стали безальтернативною перспективою.

Світлана Талан у романі «Розколоте небо» на тлі широкої проблеми Голодомору звертає увагу саме на явище тоталітарної масовізації українського населення, яке, за Ганною Арендт, було запорукою утвердження тоталітаризму. Вже під кінець 1920-х років радянське правління активно взялося за українське селянство, що, як відомо, було найчисельнішим класом і основою запланованого колективного господарства. Так званий процес колективізації спрямовувався не стільки на утопічні наміри тоталітарного режиму виконати рекордні плани хлібозаготівлі, скільки на упокорення чи й ліквідацію того класового елемента, який ніяк не піддавався контролю. Саме українське селянство на тлі впокореної

маси виглядало тією меншістю, яка, за Ортегою-і-Гассетом, зберігала власну гідність.

За основу наукового прочитання пропонованого роману взято концепцію масової людини. Явище масовізації Ганна Арендт розглядає як ключовий аспект у дослідженні витоків тоталітаризму (актуальними у цьому випадку є також теорії масової свідомості Густава Лебона та Хосе Ортеги-і-Гассета), а також принцип «втечі від свободи», запропонований у праці Еріха Фромма. Так, Х. Арендт доходить висновку, що через поєднання таких факторів, як чисельність людей і володіння землею, а також те, що до утвердження режиму Радянського Союзу селяни були потенційно найпотужнішим суспільним класом, питання їхньої ліквідації було одним із першочергових та мало вкрай жорстокий характер, оскільки здійснювалось за допомогою штучного голоду і депортацій під приводом експропріації власності у куркулів та колективізації їх господарств [2, 425].

Бути господарем на своїй землі — стратегічна мета українця впродовж не одного століття. Віддати землю і йти до колгоспу, як усі, — для героя роману С. Талан означає втратити відчуття власної гідності, зрештою, втратити себе. Петро Чорножуков розуміє те, що «хліб — це життя, і це життя ти сам виплекав для свого добробуту, для своїх рідних людей», однак навіть після вкоріненого у свідомості вікового досвіду колонізації розумінню українського селянина не піддається те, що «і ось усе це потрібно за так комусь віддати?» [5, 50]. Комуністична ідеологія у цьому питанні зводилась до того, що «у колгоспі всі будуть однакові». Це, власне, і засвідчувало факт, що стратегічною метою на шляху до утвердження радянського тоталітаризму було позбавлення людини відчуття індивідуальної вартості, права і можливості самовизначення.

Порушуючи проблему травматичної пам'яті нації, авторка не лише ретранслює історію індивіда, родини, роду, соціуму, а й процес морального

звиродніння цілого покоління під тиском безальтернативної експансії СРСР. Вона пробує відшукати витоки тоталітарної свідомості загалом і сутність режиму, для якого так звана «ліквідація одноосібних господарств» і «розкуркулення» були методами не творення світлого комуністичного майбутнього, а знищення українського селянства. Саме воно на той час було форпостом національної традиції і тожсамості, запорукою їх збереження і відновлення. А це, як відомо, становило значну загрозу «державі», яка без України була приречена на неіснування.

Еріх Фромм на прикладі фашистської ідеології пояснює специфіку виникнення тоталітаризму як «втечу від свободи». У центрі такої теорії він ставить передусім психологію людини, що переживає усі кризи нового століття. Філософ акцентує увагу на тому, що «окрім проблеми економічних і соціальних умов, котрі сприяли виникненню фашизму, існує і проблема людини як такої, котру також треба зрозуміти» [6]. Наслідки Першої світової війни позбавили людину не лише звичного трибу життя, а передусім певності безпеки. Психологічна нестабільність соціуму, страх і скрута кидали її із крайності в крайність у пошуках ґрунту під ногами та гіпотетичного захисту від невідомості. Це значною мірою провокувало прийняти правила гри маси. Такі правила виключали індивідуальну відповідальність та самостійне вирішення проблем, з якими стикалася особистість. Натомість вимагали абсолютного самозречення та відсутності претензій на будь-яку приватність. Така поведінка цілком виправдовує психологію натовпу, за якою, як переконує Густав Лебон, свідому діяльність індивіда заміщує несвідомою діяльність маси [3].

Роман «Розколоте небо» є своєрідною мапою характерів часу і обставин. Авторка намагається представити щонайменше три актуальні на той час характеристичні типи селян, що у різні способи сприймали ситуацію, в якій випало опинитися. Відштовхуючись від ідеї «втечі від свободи» Фромма, умовно розділимо персонажів за способом їхнього самовизначення: 1) ті, для яких свобода залишалася безкомпромислою цінністю навіть під страхом смерті; 2) ті, що прийняли нігілістичні переконання та новаторський порив; 3) і ті, котрі обрали шлях безкомпромисного самозречення. Детальніше запропонована схема розкривається у такій інтерпретації: родина Черножукових — це традиційний культурний тип українських селян, для яких земля і праця на ній — це і сенс існування, і радість, і запорука збереження роду й життя загалом. Специфіка української ментальності полягає у генетичній прив'язаності до землі, культивуванні праці на ній і володіння нею — як матеріальним та духовним багатством. Цей аспект стає лейтмотивним в історії української літератури, про що засвідчують численні

твори вітчизняної класики (Марка Вовчка, Івана Карпенка-Карого, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Олександра Довженка та ін.). У контексті фроммівської теорії свободи світогляд і поведінка героїв роману Талан підтверджує той факт, що культове значення землі в ментальності українського селянина засвідчує генетичну спорідненість людини із природою. Ця спорідненість навіть у результаті соціалізації не зникає. Вільними Черножукови можуть бути лише у праці на своїй землі. А тому, ні Петро (батько родини), ні його брати, ні дочки не приймають і не сприймають сталінської політики, пустопорожніх комуністичних гасел, що пропагують перспективу «наздогнати і перегнати капіталістичний світ». Більше того, страх бути виселеними за незгоду віддати землю і худобу мобілізує їх ще стійкіше боронити свого права бути незалежними. Образ Петра Черножукова — це приклад зайвого елемента у радянській тоталітарній доктрині. Він *інший, чужий* в утопічному *колективі*. А тому супроти таких комуністичне правління впродовж всього періоду свого існування кидало потужні сили пропаганди та ідеологічної обробки.

Другий тип персонажів — це ті, хто піддається на владні провокації, приймаючи ідеологію режиму та сприяючи її впровадженню у життя. Тут маємо справу зі специфічним видом, який М. Юрій дефініює як *атомізовану масу*, яка «була найбільш чутливою на заклики тоталітарних вождів, які запропонували їй нову консолідуючу основу — ідеологію, за допомогою якої створювалася ілюзія залучення індивіда до класу або раси, до держави» [7, 114]. Жертвами таких ілюзій у романі стають Михайло (син Петра Черножукова) та Ганна — найближча подруга Варі. Трагізм ситуації забезпечений різким контрастом характерів, що, виховуючись на спільних ідеалах та моральних принципах, все ж по-різному сприйняли актуальні обставини. Так, перейнятість комуністичними ідеалами Михайла значною мірою відповідала нігілістичним принципам покоління, якими вдало користувалася партія. Насаджувана на той час тоталітарна пропаганда не стільки справила враження на героя, скільки підтвердила його вже до того сформовані переконання у необхідності змін. На відміну від батька, який належав до покоління, закоріненого у традиційні цінності, Михайло розумів ситуацію дещо по-іншому. Модернізація суспільства відкривала перспективи передусім перед молоддю, даючи їй можливість вибору чим займатися, у що вірити, як думати. Однак це аж ніяк не було співмірним із суттю тоталітарного режиму, оскільки комуністична модель організації суспільства була абсолютно відмінною від звичного способу життя, тому це нове не сприймалося окремими індивідами як загроза, а радше як перспектива зміни.

Михайло переконаний, що «ви всі ніби павутиною зрослися з усім своїм “я” та “моє”. Життя не стоїть на місці, все навколо змінюється, а ви всі не хочете йти в ногу з сучасністю. Минуле життя засмоктало вас, як болото, затьмарило очі настільки, що ви не те що майбутнього, а й сьогодні не бачите! Рано чи пізно доведеться змінитися, бо життя змінюється» [5, 56]. Той виклик, який кинула ідеологічна пропаганда, не заставив сумніватися перед вибором. А тому родинні цінності, як і родина загалом, були витіснені та легко заміщені ідеєю комуністичного раю.

Утім, якщо цей герой піддався поривові на основі певних роздумувань і висновків, то непередбачувана поведінка молодої дівчини Ганни була вкрай спонтанною. Вона, хоча і працювала на Черножукових, однак сприймалася родиною як член сім'ї. Відчуття нереалізованості, безперспективності та бідність є цілком логічними поясненнями тому, що молодь бачила у запропонованих режимом умовах перспективу виходу із такої ситуації. Галя стає ревною прихильницею нової влади, а згодом і активісткою в так званих продагонах. Михайло, маючи свідоме переконання в необхідності зміни стилю життя, на перший погляд, прагне вирватися із павутини минулого, хоча він не до кінця свідомий наслідків цього. Однак суть проблеми якраз полягає у абсолютній відсутності вибору, який тоталітарна система відкидає взагалі. Обираючи звільнення від минулого, Михайло свідомо узалежнюється від майбутнього. Е. Фромм зауважує, що «людське існування і свобода нероздільні» [6], однак якраз у цьому випадку філософ вказує на те, що так вдало підкреслюють характер і поведінка Михайла. Ідеться не про «свободу чогось», а про «свободу від чогось». Михайло втікає від можливості бути самостійним господарем своєї землі туди, де відповідальність видається меншою, в тому числі і відповідальність за власне життя, життя своєї родини тощо.

Образ Ганни репрезентує модель поведінки людини розчарованої. Дещо подібними у цьому випадку є й інші герої — постаті братів Семена та Йосипа Петухових. Незважаючи на те, що дівчина була найближчою подругою молодшої доньки Черножукових Варі, на те, що в родині ставились до неї, як до своєї, вона все ж відчувала себе приниженою. Оце відчуття вторинності, неповновартості — наслідок психологічної травми, досвідченої через соціальну нерівність, з чого користувалися більшовики. «Я і мій батько багато років працювали на багача, не бачачи білого світу. <...> Лише тепер я буду відчувати себе господарем вільної землі, де ми всі разом будемо вдень працювати, а ввечері відпочивати. Я стану вільною в колгоспі, бо буду знати, що працюю не на когось, а на себе» [5, 80]. Суть пропагованої ідеології корисливо зводилась до розуміння матеріальної свободи. Комуністичні

лозунги рівності виявились якраз до речі. Прийняти нову ідеологію для Ганни — означало набути суб'єктності. Дівчина, не обтяжена принципами моралі, відчуттям вдячності, співчуттям, легко погоджується на запропоновану системою ідею зречення всього на користь так званої держави. Ганна стає не лише комсомолкою-активісткою, вона добровільно іде у продзагін, де свої кривди і образи компенсує жорстокою розправою над односельчанами, насамперед над колишньою подругою Варєю, забираючи в її дітей останній хліб. У цьому випадку втеча від невольності матеріальної насправді виявилася втечею у невольності духовну. Як зауважив Ортега-і-Гассет, «деякий час така “свобода від моралі” видається захопливою, навіть прекрасною. Нижчі класи відчують, що звільнилися від тягаря заповідей» [4]. Однак відчуття свободи зникає доволі швидко. Спочатку вона стає обов'язком, потім тягарем, потім вимагає за себе розплати. Більше того, позірність комуністичної рівності, на яку так легко куплялися подібні Ганні особи, розвіювалася на підставі самої суті цього явища. Так, апелюючи до думки Романа Бекера, людина у такому випадку виявлялася цілковито підпорядкованою владі, була позбавлена інстинкту опору і волі. Вона ставала цілковито пластичною, не здатною до жодного самостійного вибору і призвичаєна до того, що будь-яка цінність цілком відповідає насамперед інтересам влади [8, 61].

До третього типу персонажів, що відповідає концепції безкомпромисного самозречення належить образ Івана — чоловіка Ольги Черножукової. Герой є збірним образом цілого селянства безоглядно паралізованого страхом, що мав щонайменше подвійну суть. Передусім страхом перед незною загрозою, що насувалася з боку комуністичної влади, по-друге, страхом перед непевністю життя в нових умовах загалом. Із приходом наприкінці ХХ років до влади Сталіна курс на радянізацію України набув інших ознак, як й інших масштабів. А тому селянам видавалося певнішим піддатися вимогам влади, не сперечаючись із нею.

Тоталітарний терор, як виявилось, був найжорстокішим, однак, варто визнати, дієвим методом утвердження режиму. Він загрожував як справжнім, так і видуманим ворогам, а передусім особам, що не мали визначеної політичної позиції. Вони ж і були підґрунтям майбутньої маси, в яку система мала наміри перетворити усе населення Радянського Союзу. За Р. Бекером, тоталітарна партія підпорядковувала собі маси застосовуючи подвійну тактику поступу. З одного боку, сіючи страх і тероризуючи всіх, хто мав щонайменші інтенції опору, з іншого, — обіцяючи всім позірні можливості праці і розвитку в рамках комуністичного світу [8, с. 36]. У той час, як Ольга намагається з усіх сил вберегти

власне господарство хоча б з раціональних інтересів — аби вигодувати дітей, Іван, позбавлений індивідуальної позиції, виправдовується тим, що «я не можу приймати рішення без батьків» [5, 56]. Герой, як і більшість селян, керується страхом непевності. Ідеологічне підкорення, особливо з метою масовізації соціуму, передбачає, як зазначила Х. Арендт, «пригноблення індивідуально-особистісної свідомості назавжди» [2, 420]. А це, своєю чергою, на тривалий період закриває дорогу майбутнім поколінням до формування індивідуальної тожсамості. Якщо пригадаємо, герой «Московіади» Юрія Андруховича, спостерігаючи конвульсивне конання радянської імперії, дає цілком влучну характеристику мільйонам «іванів» С. Талан: «мільйони, мільярди людей, які хочуть і мріють бути рабами, які заради свого блаженного рабства вийдуть на площі та вулиці,

бо немає вищої честі й вищої мрії для простого маленького чоловічка, ніж бути слухняним, саможертвним, гордим і приниженим рабом великої, надмогутньої, пірамідальної, підзоряної Імперії» [1, 148]. Однак персонажі Андруховича — це вже продукт системи, породження загнанної в колгоспи, винищеної в таборах індивідуальної та національної свідомості.

Отже, як бачимо, «Розколоте небо» — твір, який цілком логічно вписується в канву культурного дискурсу посттоталітарної пам'яті. Світлана Талан через порушену у творі актуальну проблему травматичної пам'яті репрезентує візію тих пластів минулого, які значною мірою витіснені із постколоніального простору вітчизняної культури. Її герої — це голос покоління, яке, відійшовши безмовно, залишило нащадкам болючу пам'ять, що взиває до свого вияву.

ДЖЕРЕЛА

1. Андрухович Ю. Московіада. Роман жажів / Юрій Андрухович. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. — 152 с.
2. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт / пер. с англ. И.В. Борисовой, Ю.А. Кимелева и др. — Москва : ЦентрКом, 1996. — 672 с.
3. Лебон Г. Психология народов и масс [Электронный ресурс] / Густав Лебон. — Москва : Макет, 1995. — Режим доступа : http://royallib.com/book/lebon_gustav/psihologiya_narodov_i_mass.html
4. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс [Электронный ресурс] / Хосе Ортега-и-Гассет / Пер. А.М. Гелескула. — Режим доступа : http://lib.ru/FILOSOF/ORTEGA/ortega15.txt_with-big-pictures.html
5. Талан С. Розколоте небо / Світлана Талан. — Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. — 352 с.
6. Фромм Э. Бегство от свободы [Электронный ресурс] / Эрих Фромм / Перев. с англ. Г.Ф. Швейника. — Режим доступа : <http://insiderblogs.info/wp-content/uploads/2011/>
7. Юрій М.Ф. Політологія : підручник / М.Ф. Юрій. — К. : Дакор, КНТ, 2006. — 416 с.
8. Bäckér R. Totalitaryzm. Geneza. Istota. Upadek / Roman Bäckér. — Toruń : INDEX BOOKS, 1992. — 104 s.

Оксана Пухонская

БЕГСТВО В НЕСВОБОДУ ИЛИ РОЖДЕНИЕ МАССОВОГО ЧЕЛОВЕКА (ПО РОМАНУ СВЕТЛАНЫ ТАЛАН «РАСКОЛОТОЕ НЕБО»)

Роман Светланы Талан «Расколотое небо», рассмотренное сквозь призму посттоталитарной теории, есть примером маркировки тех аспектов травматической памяти, которые свидетельствуют о потери украинцами идентичности и национальной субъектности. Предлагаемое исследование раскрывает художественные особенности интерпретации трагических страниц национальной истории, связанных со становлением коммунистического режима в Украине.

В свете фроммовской идеи «бегства от свободы», а также типичной для тоталитаризма массовизации сознания, автор статьи раскрывает особенности современной литературной визии трагедии коллективизации и Голодомора.

Ключевые слова: литература, тоталитаризм, массовое сознание, идентичность, свобода.

Oksana Pukhonska

ESCAPE INTO UNFREEDOM OR BORNING THE MAN OF MASS (BY THE NOVEL OF SVITLANA TALAN "ROZKOLOTE NEBO")

The author of the article researches the literature vision of the post-totalitarian memory, based on the most traumatic events of the Soviet pastime. Svitlana Talan's novel "Rozkolote nebo" is one of those

artistic works, which opens before contemporary human unknown pages of the most horrible period of Ukrainian history. Suggested researching work analyses literary peculiarities of the interpretation such facts as losing by the Ukrainian people national identity, history and even rights to be Ukrainians.

All these facts are the results of the implementation of the communistic politic on the territory of Ukraine during 1920–1930s. After Erich Fromm's theory of "escape of freedom" and creation of "mass man" all the events (Holodomor, repression, killing of national elite) which took place at the beginning of the soviet occupation of Ukraine was common for the totalitarian regime.

Key words: literature, totalitarianism, mass consciousness, identity, freedom.

УДК 821.161.2-17 «17»

Віта Саранин

«ОНА ПОХОЖА КАК БИ НА САТИРУ...» ПОЕТИКА «САТИРИЧНОЇ КОЛЯДИ»

У статті розглянуто особливості рецепції жанру сатири в українській літературі другої половини XVIII ст. Розкрито риси індивідуальності автора та його позицію щодо предметів осміяння (викриття) у вірші «Сатирична коляда». Зазначено, що у силовому полі авторської уваги перебувають актуальні проблеми суспільного життя: станова нерівність, корумпованість суду, сваволя старшини, аморальність духовенства тощо. Конкретний прецедент (заборона займатися традиційним промыслом — винокурінням) стає у «Сатиричній коляді» поштовхом до творення «зводу» подій і свідчень, у якому ретельно фіксуються прояви соціальної несправедливості й людської недосконалості.

Ключові слова: стильовий синкретизм, бароко, класицизм, Просвітництво, комічне, гумор, сатира, антитеза, іронія.

Сатиричні вірші другої половини XVIII ст. нечасто опинялися в центрі наукової обсервації українських дослідників. Віднайдені, прокоментовані й уперше опубліковані переважно у 80-ті рр. XIX ст., вони перевидавалися в антологіях і хрестоматіях, становили собою відповідний фактаж в історіях української літератури як артефакти, що ілюстрували тематичну й жанрову різноманітність вітчизняного письменства, однак не були об'єктами комплексного дослідження.

Окремі твори розглядали В. Резанов («Плач київських монахів») [11, 255–263], П. Єфименко («Сатирична коляда») [6, 543–551]. Риси «суспільної сатири» виокремив М. Возняк у великодньому діалозі, «де виступає двоє селян Жоврид і Онопрій, його жінка Педора та його син Педь» [4, 281]. Студії українських літературознавців 30–80-х рр. XX ст. щодо віршованих сатир переважно засновувалися на соціологічній методології, тож тематичними акцентами у них виступали політичні, економічні, станові проблеми української дійсності, тенденційна авторська позиція у їх тлумаченні тощо. Приміром, Л. Махновець у передмові до антології «Давній український гумор і сатира» вірші «Сатирична коляда», «Плач київських монахів»,

«Сатира на слобожан», «Доказательства Хама Данилея Кукси потомствені», а також «Істовідь» Івана Некрашевича та «Пісню 10» Григорія Сквороди називав «суто сатиричними» й означував їх як «демократичну сатиру», що «викричала паразитичне життя і пороки панівних класів» [7, 25], тобто зосереджував увагу на історико-культурному тлі і проблематиці названих віршів, до того ж добачав у них «елементи реалістичності» [8, 11]. О. Мишанич указував на продуктивність жанру сатири XVIII ст., констатував, що її автори «переходять від критики окремих, часткових явищ до викриття суспільних вад, що надає цим творам широкого соціального узагальнення» [8, 12–13].

У розвідці В. Шевчука «Сатирична вірша 1764 року» та «Плач київських ченців» розглянуті у бароковому стильовому форматі. Дослідник уписав їх у контекст функціонування сатири як жанру і прийому в українській літературі XVII–XVIII ст., установив авторство, виявив історичну, соціально-політичну і морально-етичну зумовленість тематики, розшифрував підтексти, хоч «сатира, як правило, підтекстів не творить, а висловлює речі відкрито, вживаючи шаржування, згущення фарб, публіцистичного запалу тощо» [13, 556].